

ՋՈՆ ՌՈՒՍԻ «ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆԱՉԱՌՈՒԹՅՈՒՆ» ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՎԱՍՏԵՂՉՄԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՑՔ

ՄԵԼԻՆԵ ՍԱՀՐԱԴՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում վերլուծվում է Ջոն Ռուսի «արդարությունը որպես անաչառություն» (Justice as Fairness) տեսությունը՝ այն դիտարկելով իբրև հանրային կառավարման և իրավական համակարգերի գնահատման նորմատիվ չափանիշ: Հիմնավորվում է, որ ձևական օրինականությունն ու կառավարման արդյունավետությունը ինքնին չեն երաշխավորում արդարություն: «Անտեղյակության վարագույրի» մեթոդաբանական մոտեցումը հնարավորություն է տալիս մշակելու այնպիսի իրավական նորմեր, որոնք կլինեն անաչառ և հավասարապես ընդունելի բոլորի համար՝ անկախ սոցիալական դիրքից կամ անհատական հանգամանքներից: Հայաստանի Հանրապետության 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունները, հատկապես «կայուն մեծամասնության» ինստիտուտը, վերլուծվում են Ռուսի տեսության լույսի ներքո՝ բացահայտելով քաղաքական մասնակցության և ինստիտուցիոնալ հավասարակշռության խնդիրները: Եզրակացվում է, որ հանրային իշխանության լեգիտիմությունը պահանջում է անցում ձևական իրավաչափությունից դեպի բովանդակային արդարություն՝ ապահովելով հավասար հնարավորություններ, հաշվետվողականություն և ինստիտուցիոնալ թափանցիկություն:

Բանալի բառեր – *արդարություն, արդարությունը որպես անաչառություն, հանրային կառավարում, իրավաստեղծագործություն, օրինականություն, լեգիտիմություն, հավասար հնարավորություն, տարբերության սկզբունք, անտեղյակության վարագույր, կայուն մեծամասնություն*

Ներածություն

Յուրաքանչյուր դարաշրջան ձևավորում է իր յուրօրինակ պատկերացումները կյանքի, ազատության, մարդու առաքելության, սոցիալական իդեալների և հասարակական կարգի, իշխանության, հանրային կառավարման մասին:

Մելինե Սահրադյան – ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ամբիոնի հայցորդ

Мелине Сахрадян – соискатель кафедры теории государства и права ЕГУ

Meline Sahradyan – Applicant at YSU Chair of Theory and History of State and Law

Էլ. փոստ՝ melinesahradian@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-8913-1879>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 24.01.2026

Գրախոսվել է՝ 08.02.2026

Հաստատվել է՝ 02.06.2026

© The Author(s) 2026

Այդ հիմնարար իրողություններից մեկն է արդարությունը, որը փիլիսոփայական մտածողության ծագման պահից ի վեր եղել է սոցիալական, բարոյագիտական, քաղաքական, կրոնական և տնտեսագիտական վերլուծությունների առանցքում:

Արդարությունը դուրս է գալիս գուտ տեսական-բարոյական շրջանակից և դառնում է իրավաքաղաքական կառուցակարգ, որն ուղղակիորեն ազդում է և պետք է ազդի հանրային իշխանության գործունեության ձևերի, մեթոդների և արդյունքների վրա: Հետևաբար, արդարությունը պետք է դիտարկել ոչ միայն որպես փիլիսոփայական կամ բարոյական կատեգորիա, այլ որպես հանրային կառավարման անբաժան չափանիշ, որն ապահովում է իշխանության գործողությունների լեգիտիմությունը և հանրային վստահության հիմքը:

Հանրային իշխանությունը՝ որպես սահմանադրական կառավարման հիմնական սուբյեկտ, ենթակա է ոչ միայն իրավական և օրինականության, այլև արդարության սկզբունքի վերահսկողության: Արդարության գաղափարը հնարավորություն է տալիս ձևակերպելու հանրային իշխանության՝ սույն հոդվածի շրջանակներում իրավաստեղծագործության **ոչ միայն իրավաչափ**, այլ նաև **արդար լինելը**, ինչը հատուկ կարևորություն է ստանում հասարակական լեգիտիմության տեսանկյունից: Արդարությունը պետք է դիտարկվի ոչ միայն որպես վերացական գաղափար, այլ որպես **փաստացի չափանիշ**, որը պայմանավորում է պետական իշխանության պատասխանատվության բնույթը:

Նույնիսկ այն հանգամանքը, որ իրավական օրենքների ընդունմանը մասնակցում են ոչ թե մեկ անձ, այլ բազմաթիվ անձինք, դեռ չի նշանակում, թե օրենքները միշտ արդար են, իսկ արդարությունը դրանից փոխվում է: Պատճառն այն է, որ արդարությունն իսկապես ձևավորվում է հասարակության պատմական զարգացման ընթացքում և կախված չէ անհատի կամքից: Այսինքն՝ արդարությունն ինքնին սոցիալական է և չի կարող հաստատվել անհատականորեն¹:

Գիտության տեսանկյունից, օրինակ, ժողովրդավարությունն ու լիբերալիզմը սոցիալական կազմակերպման ընդամենը երկու հնարավոր սկզբունք են, ինչպես որ ավտոկրատիան և սոցիալիզմը: Գիտական որևէ պատճառ չկա, որ իրավունքի հասկացությունը սահմանվի այնպես, որ վերջինները բացառվեն: «Որոշակի սոցիալական կարգը ունի իրավունքի բնույթ, այսինքն՝ իրավական կարգ է» պնդումը չի ենթադրում բարոյական դատողություն, թե այդ կարգը լավ է կամ արդար: Կան իրավական կարգեր, որոնք որոշ տեսակետից անարդար են: Իրավունքն ու արդարությունը երկու տարբեր հասկացություններ են: Արդարությունից տարբերակված իրավունքը դրական իրավունքն է: Դրական իրավունքի գիտությունը պետք է հստակ տարբերակվի արդարության փիլիսոփայությունից²:

¹ St' u **Арендаренко, А. В.** (2009): Основные современные подходы к понятию социальной справедливости в теории права. *Право и управление. XXI век.* 2(11), էջ 22:

² St' u **Kelsen Hans** (1945): *General Theory of Law and State* (Harvard University Press), էջ 5:

Պատմությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող է իրավակարգավորումը հանգեցնել հասարակական փլուզման: Վայմարի Հանրապետության սահմանադրության 48-րդ հոդվածը³ նախագահի արտակարգ լիազորությունների մասին թեև ձևականորեն իրավաչափ էր, սակայն թույլ տվեց կիրառել այն քաղաքական ճնշման և ժողովրդավարական ինստիտուտների կազմաքանդման համար՝ ի վերջո հանգեցնելով հիտլերյան ռեժիմի օրինականացմանը: Նախագահին տրված արտակարգ լիազորությունների ծավալը և խորհրդարանական համակարգի միջև գոյություն ունեցող երկակիությունը դարձան այն իրավական մեխանիզմները, որոնց միջոցով օրինական ճանապարհով հնարավոր եղավ սահմանափակել քաղաքացիների հիմնական իրավունքները: 1933 թ. Հիտլերի կառավարության նախաձեռնությամբ ընդունված Ռայխստագի հրդեհի հրահանգը և Լիազորությունների մասին օրենքը ակնհայտորեն օգտագործեցին այդ թույլ կողմերը՝ օրենքի շրջանակներում չեզոքացնելով սահմանադրական անվտանգության երաշխիքները և հանգեցնելով ժողովրդավարական կարգի ոչնչացմանը:

Ընդ որում, պատմությունը ցույց է տալիս, որ այն, ինչ գրված է թղթի վրա որպես օրենք, դեռևս չի ենթադրում, որ հենց դա է ամենաարդարացին, ինչպես պնդում էր Հոբսը: Վերջինիս մեկնաբանությամբ՝ մարդու գործողությունների արդարությունը նշանակում է «իրավունքի համաձայն կատարված գործողություն», իսկ անարդարը՝ «իրավունքի դեմ գործողություն»: «Հասարակությունում բարօրության հասնելու պայմաններ ապահովելու և դրանք պահպանելու գործիքը Հոբսը համարում էր պետությունը, որը ընդունում է բանական, այսինքն՝ արդար օրենքներ՝ ապահովելով քաղաքացիների կյանքն ու անվտանգությունը»⁴: Նրա կարծիքով՝ արդարությունը բնական օրենքների պահպանումն է:

Ուստի իրապես արդարությունը առանց կոնկրետ լուսանցքների դառնում է լոկ վերացական հասկացություն, և դրան մարմին տալու համար անհրաժեշտ է դառնում փնտրել այն ուղիները, որոնք հնարավորինս կմոտեցնեն դրա գործնական չափանիշներին:

Պարզ է դառնում, որ արդարության չափանիշներից մեկը կարելի է համարել օրենքի ստեղծման հիմքում ընկած սկզբունքները. ինչպե՞ս անել, որ հանրային իշխանության կողմից օրենքները ընդունվեն և կիրառվեն արդարության չափանիշը դիտարկելով որպես իրավաստեղծագործության հիմնարար առանցք: Ի պատասխան այս հարցադրման՝ իր տեսլականն է առաջարկել Ջոն Ռոլսը իր «արդարությունը որպես անաչառություն» տեսությամբ, որը կքննարկենք ստորև:

³ Տե՛ս Վայմարյան Սահմանադրություն (1919), էջ 48:

⁴ **Савсерис, ОП АП** (2007) Проблема справедливости в концепции Дж. Роулза: социально-философский анализ Чита С. 26.

Ջոն Ռոլսի «արդարությունը որպես անաչառություն» տեսության հիմնարար դրույթները

Արդարությանը՝ որպես փիլիսոփայական կատեգորիայի անդրադարձել են բազմաթիվ մտածողներ՝ այն ներկայացնելով տարբեր ուղղությունների լույսի ներքո, այդ թվում՝ նաև իրավական կամ իրավաբանական: Այս մտածողներից առանձնապես հիշատակելի է ամերիկացի փիլիսոփա Ջոն Ռոլսը: Նրան հաճախ բնութագրում են որպես 20-րդ դարի ամենանշանավոր բարոյափիլիսոփա և քաղաքական փիլիսոփա: «Արդարության տեսությունը» հրատարակվել է 1971 թվականին, որով Ռոլսը հիմնարար ներդրում է ունեցել բաշխիչ արդարության խնդրի լուծման և սոցիալական հաստատությունների հիմնավորման վերաբերյալ ավանդական փիլիսոփայական մոտեցումներին հակադրվելու գործում⁵: Ջոն Ռոլսի «արդարության տեսությունը» հանդես է գալիս որպես այլընտրանք ԱՄՆ-ում 1970-ականներին գերիշխող ուտիլիտարիստական միտումներին և ժամանակակից հասարակության վերլուծության մեջ՝ Հոբսի, Լոքի և Ժ.-Ժ. Ռուսոյի աշխատություններում ներկայացված հասարակական պայմանագրի ավանդական տեսության կիրառման գաղափարին:

Ռոլսը նպատակ ուներ սահմանելու արդարության սկզբունքներ, որոնք կարող էին ծառայել որպես համընդհանուր չափանիշ սոցիալական համակարգերի բարոյական գնահատման համար: Նա կարծում էր, որ արդարությունը չի կարող լինել այնպիսի հասկացություն, որը սահմանում է «հասարակության հիմնական կառուցվածքի» բոլոր առաքիներությունները, որոնք նա մեկնաբանում էր որպես անհատների կողմից ընդունված սոցիալական համագործակցության կանոնների ամբողջություն: «Ընդհանուր հասկացությունը, որը սահմանում է հիմնական կառուցվածքի բոլոր առաքիներությունները՝ դրանց հակասական բնույթի համապատասխան հետևանքներով, ավելին է, քան արդարության հասկացությունը. այն սոցիալական իդեալ է: Արդարության սկզբունքները նման հասկացության միայն մի մասն են, թեպետև, թերևս, ամենակարևոր մասը»⁶: Ըստ Ռոլսի՝ դրանք ապահովում են ռացիոնալ չափանիշներ, որոնց միջոցով կարելի է գնահատել հասարակության հիմնական կառուցվածքի բաշխական կողմերը, որոնք, արդարության տեսանկյունից գնահատվող կանոններից բացի, ներառում են նաև արդյունավետության և ազատության չափանիշներին համապատասխանող կանոններ:

Որպես սոցիալական առավելությունների բաշխման գնահատման նորմատիվ չափանիշներ՝ արդարության սկզբունքները պետք է լինեն ընդհանուր առմամբ վավեր, համընդհանուր և հավասարապես ընդունելի հասարակության բոլոր անդամների համար՝ անկախ նրանց բնական կարողություններից,

⁵ Տե՛ս **Peterdy Kyle** (2020)՝ *A Theory of Justice* (Corporate Finance Institute, 2020), <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/esg/a-theory-of-justice/>.

⁶ Տե՛ս **John Rawls** (1999). *A Theory of Justice*, rev. ed. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), էջ 9–10:

սոցիալական կարգավիճակից, զբաղմունքից, հակումներից և այլն: Ռոլսը հասկանում է, որ իրական հասարակությունում անհնար է հասնել նման համաձայնության մարդկանց միջև, քանի որ բոլորը, գիտակցելով իրենց դիրքը հասարակությունում, իրենց սոցիալական առավելություններն ու թերությունները, կարողությունները, ճաշակը և այլն, նախապատվությունը կտան արդարության այն սկզբունքներին, որոնք կստեղծեն առավել բարենպաստ պայմաններ ցանկալի սոցիալական օգուտներին հասանելի լինելու համար⁷: Ռոլսի եզրակացությունը տարբեր կարողություններ ունեցողների համար մշակութային զարգացման և անձնական նվաճումների հավասար հնարավորություններ ապահովելու անհնարինության մասին է: Անհրաժեշտ է միայն ձգտել սահմանափակել բնական և սոցիալական պատահարների կամայական ազդեցությունը: Այս փաստարկների տրամաբանությունը Ռոլսին հանգեցնում է այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ձևակերպել արդարության համընդհանուր սկզբունքներ, որոնք կարող են ընդունելի լինել հասարակության բոլոր անդամների համար և բավարարել նրանց արդարության բնական պահանջը:

Մեփական բարեկեցությունը բարձրացնելու համար պետք է հիմնվել ոչ թե իրական հասարակության և իրական անհատների, այլ սոցիալական համագործակցության հիպոթետիկ մոդելի վրա: Մա մի տեսակ մտային փորձ է, որը անհատներին հասցնում է բացարձակ անտեղյակության վիճակի՝ հասարակությունում իրենց տեղի, դասակարգային դիրքի և սոցիալական կարգավիճակի, իրենց բնական կարողությունների, հոգեբանական հակումների, ճաշակի և այլնի վերաբերյալ: Ռոլսի կարծիքով՝ անհատները նույնպես չպետք է առաջնորդվեն բարու և չարի մասին իրենց անձնական պատկերացումներով: Ռոլսը այս հիպոթետիկ իրավիճակը բնութագրում է որպես «սկզբնական դիրք» (original position), որը արդարության սկզբունքների ընտրության պայմանն է⁸:

Այսպես, արդարության փիլիսոփայական մեկնաբանության մեջ առանձնանում է Ջոն Ռոլսի «արդարությունը որպես անաչառություն» (*Justice as Fairness*) տեսությունը, որը նկարագրում է ազատ քաղաքացիների հասարակությունը, որոնք ունեն հավասար հիմնական իրավունքներ և համագործակցում են հավասար տնտեսական համակարգի շրջանակներում⁹: «Այս տեսության համաձայն՝ արդարության սկզբունքները պետք է ընտրվեն **«անտեղյակության վարագույրի հետևում»**՝ առանց որևէ մեկի նախնական տեղեկացվածության իր սոցիալական դիրքի, կարողությունների կամ ապագա կարգավիճակի մասին: Փաստորեն, ամերիկացի փիլիսոփան առաջարկում է պատկերացնել, որ մարդիկ ամեն

⁷ Տե՛ս **Оганесян, А. К.** (1990): *Этическая Мысль: Науч.-Публицист. Чтения; Равенство и Справедливость (Концепции Д. Роулса и Д. Белла)*՝ Политиздат, n.d.:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

⁹ Տե՛ս Տե՛ս **John Rawls** նշվ. աշխ. :

ինչ սկսում են գրոյից՝ առանց իմանալու, թե իրենք ինչ դիրք կունենան նոր հասարակության մեջ: Այս երևակայական իրավիճակը նա կոչում է նախնական դիրքորոշում (original position) և առաջարկում է պատկերացնել, որ մարդիկ պետք է ընտրեն հասարակության կանոնները՝ առանց իմանալու իրենք հարուստ են լինելու, թե աղքատ, մեծամասնության մեջ են, թե փոքրամասնության, տղամարդ են, թե կին: Այս անտեղյակության պայմաններում նրանք կընտրեն այնպիսի կանոններ, որոնք արդար են բոլորի համար:

Ռոլար կարծում է, որ սկզբնական դիրքում «մարդիկ չեն փորձում շահ ստանալ միմյանց հաշվին, չեն նախանձում և չեն մեծամտանում, նրանք ունեն արդարության զգացման կարողություն»¹⁰: Այսպիսով կառուցվում է «անտեղյակության վարագույրի» հիմքը սկզբնական դիրքի համար: Այստեղ նկատվում է Հոբսի և Ռոլարի տեսությունների ժառանգական կապը: Ըստ Հոբսի՝ անհատները բնական թշնամական վիճակից դուրս գալու համար պատրաստ են հրաժարվել «ամեն ինչի իրավունքի» իրենց պահանջից՝ հասարակական պայմանագիր կնքելով: Ռոլարն ավելացնում է, որ մարդիկ պայմանագիր կնքելիս չգիտեն իրենց դասային դիրքը, տաղանդները և հասարակության մեջ իրենց սոցիալական դերը, ուստի համաձայնվում են պայմանագրի ընդունմանը նույն հավասար պայմաններում¹¹:

Ռոլար ձևակերպում է երկու սկզբունք.

- առաջինը՝ բոլոր մարդիկ պետք է ունենան հավասար հիմնական ազատություններ՝ խոսքի, խղճի, կրոնի, քվեարկելու և այլն,
- երկրորդը՝ թույլատրվում են միայն սոցիալական և տնտեսական այն տարբերությունները, որոնք օգուտ են տալիս նաև ամենաաղքատներին և երաշխավորում են հավասար հնարավորություններ բոլորի համար՝ անկախ ծննդից:

Տարբերության սկզբունքի համաձայն՝ սոցիալական և տնտեսական անհավասարությունները պետք է դասավորվեն այնպես, որ ապահովեն ամենամեծ օգուտը ավելի քիչ երջանիկների համար՝ միաժամանակ տարածվելով բոլորի համար հավասարապես՝ արդար հավասար հնարավորությունների պայմաններում¹²: Օրինակ, եթե բարձր աշխատավարձերը խրախուսում են կրթություն ստանալը և արդյունքում օգուտ են բերում նաև մյուսներին՝ դա արդար է, իսկ եթե հարստությունը կենտրոնանում է մի փոքր խմբի ձեռքում, իսկ մնացածը դուրս են մնում՝ դա անարդար է:

«Արդարությունը որպես անաչառություն» տեսության մեջ սկզբնական հավասարության դիրքը համապատասխանում է ավանդական հասարակական

¹⁰ Տե՛ս **In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.)**, Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2023). *Original Position*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition). <https://plato.stanford.edu/entries/original-position/>:

¹¹ Տե՛ս **Савсерис, О. А.** նշվ. աշխ., էջ 40:

¹² Տե՛ս **Оганесян, А. К.** նշվ. աշխ. :

պայմանագրի տեսության «բնության վիճակին»: Ըստ Ռոլսի՝ տրամաբանական պետք է լինի մաքսիմինի կանոնի ճանաչումը որպես յուրաքանչյուր անհատի համար ընդունելի սոցիալական բարիքների արդար բաշխման միակ չափանիշ: Քանի որ սկզբնական դիրքում անհատները չգիտեն իրենց բաժինը բնական և սոցիալական առավելությունների (սոցիալական կարգավիճակ, նյութական անվտանգություն, ընտանեկան հանգամանքներ, բնական տաղանդներ և այլն) բաշխման մեջ այն հասարակությունում, որտեղ նրանք կապրեն բարոյական մաքսիմների համատեղ հոչակումից հետո, նրանք, ըստ Ռոլսի, ստիպված կլինեն նվազագույնի հասցնել սեփական հնարավոր ձախողման ռիսկը:

«Արդարությունը որպես անաչառություն» տեսության մեջ սկզբնական հավասարության դիրքը համապատասխանում է ավանդական հասարակական պայմանագրի տեսության «բնության վիճակին»: Ըստ Ռոլսի՝ տրամաբանական է մաքսիմինի (maximin)¹³ կանոնի ճանաչումը որպես յուրաքանչյուր անհատի համար ընդունելի սոցիալական բարիքների արդար բաշխման սկզբունք: Քանի որ սկզբնական դիրքում անհատները չգիտեն իրենց բաժինը բնական և սոցիալական առավելությունների (սոցիալական կարգավիճակ, նյութական անվտանգություն, ընտանեկան հանգամանքներ, բնական տաղանդներ և այլն) բաշխման մեջ այն հասարակությունում, որտեղ նրանք կապրեն արդարության սկզբունքների ընդունումից հետո, նրանք, ըստ Ռոլսի, հակված կլինեն նվազագույնի հասցնել հնարավոր վատագույն ելքի ռիսկը:

Սկստենք, սակայն, որ այս տեսությունը հիմնովին հակադրվում է օգտակարության դասական մոտեցմանը: Դասական ուտիլիտարիզմի հիմնական սկզբունքներն են՝ օգտակարություն, երջանկություն և հաճույք: Ուտիլիտարիստների կարծիքով՝ լավագույնը այն հասարակական կառուցվածքն է, որը հանգեցնում է առավելագույն թվով մարդկանց երջանկությանը: Այսպիսով, գործողությունը համարվում է օգտակարության սկզբունքին համապատասխան, երբ այն ավելի շատ նպաստում է հասարակության երջանկությանը, քան խոչընդոտում այն: Սա վերաբերում է ոչ միայն անհատական, այլև պետական որոշումներին¹⁴:

¹³ Մաքսիմին (maximin) կանոնը որոշումների ընդունման սկզբունք է, որի համաձայն ընտրությունը կատարվում է այնպես, որ հնարավոր տարբերակներից ընտրվի այն տարբերակը, որի ամենավատ հնարավոր արդյունքը (minimum payoff) առավել բարենպաստ է մյուս տարբերակների ամենավատ արդյունքների համեմատ:

Այլ կերպ ասած՝ մարդը համեմատում է տարբեր ընտրությունների վատագույն հետևանքները և ընտրում այն տարբերակը, որտեղ այդ վատագույն հետևանքը «ամենաքիչ վատն» է:

Ռոլսի տեսության մեջ այս կանոնը կիրառվում է «սկզբնական դիրքում», որտեղ մարդիկ չգիտեն իրենց ապագա սոցիալական վիճակը, և այդ պատճառով հակված են ընտրել այնպիսի արդարության սկզբունքներ, որոնք առավել պաշտպանում են ամենավատ վիճակում հայտնվելու հնարավորությունը:

¹⁴ Տե՛ս **Bentham Jeremy** (1780): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (A New Edition, corrected by the Author, published 1823, Early Modern Texts, 2017), Chap.1, էջ 6-9, <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>.

Ի տարբերություն «օգտակարության» տեսության՝ «արդարությունը որպես անաչառություն» տեսության հիմքում ընկած է այն համոզմունքը, որ հիմնական ազատությունները՝ խոսքի, խղճի, քաղաքական մասնակցության, չեն կարող զոհաբերվել ընդհանուր օգուտին: Օրինակ, եթե օգտակարության սկզբունքով թույլատրվում է սահմանափակել փոքրամասնության խոսքի ազատությունը՝ ի շահ մեծամասնության հանգստության, ապա ռոլսյան արդարության մեջ այդպիսի քաղաքականությունը անընդունելի է, քանի որ որևէ քաղաքացի, գտնվելով նախնական դիրքորոշման մեջ, չի համաձայնի նման անարդարության՝ չունենալով երաշխիք, որ ինքն այդ փոքրամասնության մեջ չի լինի: Այսպիսով, Ռոլսը փոխարինում է օգտակարության «ընդհանուր երջանկության» չափանիշը անհատի արժանապատվության և փոխադարձ հարգանքի վրա հիմնված արդարության չափանիշով¹⁵:

Այսպիսով, Ռոլսի «արդարությունը որպես անաչառություն» տեսությունը հզոր գործիք է՝ գնահատելու հանրային իշխանության գործողությունները և ձևավորելու արդար իրավական կարգեր:

Չոն Ռոլսի արդարության տեսության գործնական կիրառելիությունը և արդիականությունը

«Արդարություն» կատեգորիայի տարբեր մեկնաբանություններ կան՝ կրոնական, իրավական, տնտեսական, սոցիոլոգիական, քաղաքագիտական: Սոցիալ-քաղաքական կատեգորիայի իմաստով արդարության պահպանման երաշխավորը օրենքն է: Քաղաքական գիտակցության կառուցվածքում արդարության մասին պատկերացումները սերտորեն կապված են «պետություն», «իշխանություն» և «քաղաքական ռեժիմ» հասկացությունների հետ: Քաղաքական կարգի արդարությունը կարելի է գնահատել օրինականության իրագործման, իրավահավասարության, *պետական իշխանության վրա ազդելու և դրա իրականացումն ապահովելու հնարավորությունների տեսանկյունից*: Հակամարտությունների լուծման բռնի եղանակներից հրաժարումը, սոցիալական տարբեր խմբերի շահերի հաշվառումը, որոշումների ընդունման մեջ մասնակցելու հնարավորությունը պետք է նպաստեն քաղաքական համակարգի անվտանգությանն ու կայունությանը: Քաղաքական ոլորտում արդարությունը դիտվում է որպես պետական կարգի կարևոր բնութագիր՝ կապված իրավական պետության գաղափարի հետ: Իշխանական հարաբերությունների համակարգը արդար կամ անարդար համարելու չափանիշը տվյալ դեպքում հասարակությունում գերիշխող հասարակական գաղափարն է: Արդարության զգացումը խթանում է քաղաքացիական նախաձեռնության զարգացումը, առաջացնում է ձգտում ներգրավվելու և մասնակցելու հասունացած սոցիալական խնդիրների լուծմանը¹⁶: Օ. Հյոֆֆեի նշմամբ՝ քաղաքական արդարությունը նեղ իմաստով կարելի է հասկանալ որպես «որևէ քաղաքական ատյանի

¹⁵ Տե՛ս Rawls John, նշվ. աշխ., գլ. 3, էջ 10-15:

¹⁶ Տե՛ս Савсерис, О. А. նշվ. աշխ., էջ 14-15:

միակ գործողության՝ հրամանագրի, օրենքի, դատական որոշման գնահատում», իսկ լայն իմաստով՝ «քաղաքական ինստիտուտների արդար բնույթ, արդար իրավական պետական կառուցվածք»¹⁷:

Ջոն Ռոլսի «արդարությունը որպես անաչառություն» տեսությունը պնդում է, որ արդարության չափանիշները նախորդում են իրավական կարգին: Եթե օրենքները չեն ընդունվել *«անտեղյակության քողով»* չիմանալով, թե ով կլինենք հասարակությունում, ապա հնարավոր է՝ դրանք չեն արտացոլում արդարությունը: Այսինքն՝ օրինական լինելը անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայման է արդարության համար: Արդյունավետ կառավարումը հաճախ բերվում է որպես արդարացում՝ հատկապես տեխնոկրատ կամ ավտորիտար համակարգերում, սակայն արդյունավետությունը, ըստ էության, գործիքային, ոչ թե նորմատիվ արժեք է: Արդյունավետ կառավարումը կարող է արագ արդյունքներ տալ, սակայն եթե այն չի հիմնվում արդար բաշխման, հանրային մասնակցության և հաշվետվողականության վրա, ապա այն վտանգում է հանրային վստահությունը և սոցիալական համախմբվածությունը: Հակառակ դեպքում կառաջանա «բարեհաճ բռնապետության» պատկեր, որն արդարություն չէ, եթե նույնիսկ թվում է, թե «գործերը լավ են ընթանում»:

Վերոնշյալ տեսական քննարկումն ավելի ընկալելի ներկայացնելու համար կարող ենք այն արտածել գործնական իրավական խնդիրների վրա, որոնք առկա են ՀՀ-ում: Իրավական համակարգում հաճախ հանդիպում են դեպքեր, երբ հանրային իշխանության իրագործումն արտաքուստ իրավաչափ է, սակայն ներքին էությանը գուրկ է Ջոն Ռոլսի «արդարությունը որպես անաչառություն» տեսությամբ հիմնավորված արդարության հիմքից:

2015 թվականի սահմանադրական փոփոխություններով ՀՀ-ն անցում կատարեց խորհրդարանական հանրապետության կառավարման ձևին, ինչի շրջանակներում ներդրվեցին մի շարք փոփոխություններ՝ ուղղված պետության խորհրդարանական կառուցվածքի ամրապնդմանը: Այդ փոփոխություններից մեկն էլ խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում «կայուն մեծամասնության» պահանջն էր¹⁸, որը դիտարկվում էր որպես կայունություն ապահովող ինստիտուցիոնալ միջոց: Սակայն գործնականում այս դրույթը կարող է վերածվել մեծամասնություն կազմող ցանկացած ուժի քաղաքական չարաշահումների մեխանիզմի՝ զգալիորեն սահմանափակելով ընդդիմության դերակատարությունը: Թեև կատարվեցին որոշակի փոփոխություններ, որոնք

¹⁷ Ходфе, О. (1994) □ *Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства*, «Гнозис», с 32 □

¹⁸ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (2015), հոդված 89, մաս 3. «Ազգային ժողովն ընտրվում է համամասնական ընտրակարգով: Ընտրական օրենսգիրքը երաշխավորում է կայուն խորհրդարանական մեծամասնության ձևավորումը: Եթե ընտրության արդյունքով կամ քաղաքական կռախիցիա կազմելու միջոցով կայուն խորհրդարանական մեծամասնություն չի ձևավորվում, ապա կարող է անցկացվել ընտրության երկրորդ փուլ: Երկրորդ փուլի անցկացման դեպքում թույլատրվում է նոր դաշինքների ձևավորումը: Քաղաքական կռախիցիա կազմելու սահմանափակումները, պայմանները և կարգը սահմանվում են Ընտրական օրենսգրքով»:

խորհրդարանական փոքրամասնությունը կարող է օգտագործել որպես հակազդեցության գործիք, բայց դրանց կիրառելիության աստիճանն առօրյա աշխատանքում սահմանափակ է:

«Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի դրույթները և դրանց իրացման հիմնական ուղղությունները Հայաստանի Հանրապետությունում» գիտագործնական հետազոտության մեջ հեղինակները իրավացիորեն առանձնացրել և նշել են, որ պետք է սահմանադրական անհրաժեշտ ու բավարար երաշխիքներ ստեղծել՝ խորհրդարանական փոքրամասնության արդյունավետ գործունեության և հակակշռող դերի ամրապնդման համար: Խորհրդարանում փոքրամասնությունը դեռևս որևէ հարցում չի կարող հանդես գալ որոշակի ինքնուրույնությամբ, ազդել քաղաքական գործընթացների իրավական հիմքերի վրա և այլն¹⁹: 2015 թվականի փոփոխություններով չեն նկատվում խորհրդարանական փոքրամասնության արդյունավետ գործունեության և հակակշռող դերի ամրապնդման համար անհրաժեշտ կառուցակարգեր:

ԱՄՆ-ում գործող նախագահական համակարգը խստիվ երաշխավորում է իշխանությունների բաժանումը՝ տարանջատելով օրենսդիր, գործադիր և դատական ճյուղերը, որոնք գործում են անկախ և, միևնույն ժամանակ, իրար նկատմամբ զսպումներ և հակակշիռներ ստեղծող մեխանիզմների միջոցով: Յուրաքանչյուր ճյուղ ունի իրավասություն՝ վերահսկելու մյուսների գործունեությունը, կանխելու իշխանության կենտրոնացումը և ապահովելու հաշվետվողականություն: Օրինակ՝ Կոնգրեսը կարող է մերժել նախագահի որոշումները, նախագահը՝ վետո կիրառել օրենքների վրա, իսկ դատարանները կարող են գնահատել գործողությունների սահմանադրականությունը:

Բրիտանական խորհրդարանական համակարգում, հակառակը, գործադիր և օրենսդիր ճյուղերը հիմնականում միավորված են քաղաքական մեծամասնության շուրջը. վարչապետն ու կառավարությունը ընտրվում են Պառլամենտի մեծամասնության կողմից և կախված են նրա վստահությունից, իսկ զսպումների և հակակշիռների գործառույթները մեծապես պայմանավորված են կուսակցական կարգապահությամբ, խորհրդարանական վերահսկողությամբ, այլ ոչ թե հաստատված անկախ ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներով: Արդյունքում, իշխանության ֆորմալ տարանջատումը կա, բայց ընդդիմության և կառավարման տարբեր ճյուղերի հնարավորությունները զսպող մեխանիզմները գործնականում թույլ են:

Հայաստանում 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխություններից հետո ձևավորված խորհրդարանական համակարգը ավելի շատ մոտեցել է բրիտանական մոդելին: Միացյալ Նահանգներում իշխանությունների բաժանումը իրական է և ինստիտուցիոնալացված, Միացյալ Թագավորությունում

¹⁹ Տե՛ս Դանիելյան Գ. Բ., Այվազյան Վ. Ա., Մանասյան Ա. Ա., Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի դրույթները և դրանց իրացման հիմնական ուղղությունները Հայաստանում, Գիտագործնական հետազոտություն (ԱՊՀ ՄԽՎ երևանյան մասնաճյուղ, 2015), էջ 29:

թեև գործադիր և օրենսդիր ճյուղերը տարանջատված են (վարչապետն ու կառավարությունը ընտրվում են Ներկայացուցիչների պալատից), սակայն առնվազն գոյություն ունի երկրորդ պալատ՝ Լորդերի պալատը, որը կարող է վերանայել, փոփոխել և ուշացնել օրենսդրական գործընթացը՝ ապահովելով որոշակի զսպող գործառույթ: Մինչդեռ Հայաստանի 2015 թ. սահմանադրական համակարգում իշխանությունը կենտրոնացած է իշխող կուսակցության ձեռքում. ընդդիմության ազդեցությունը նվազագույն է, չկա երկրորդ պալատ կամ այլ ինստիտուցիոնալ մեխանիզմ, որը կարողանար վերահսկել օրենսդրությունը: Այստեղից հարց է ծագում՝ արդյո՞ք Հայաստանի համակարգը կարելի է համարել բացառապես խորհրդարանական, քանի որ խորհրդարանական կառավարման բնորոշ հատկանիշներից մեկը՝ մեծամասնության հանդեպ արդյունավետ հակակշիռը, գործնականում բացակայում է: Այնպիսի խորհրդարանական երկրներում, ինչպիսիք են Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան կամ Կանադան, իշխանությունների հավասարակշռությունը ապահովվում է ինստիտուցիոնալ մի շարք մեխանիզմներով, որոնք նվազեցնում են իշխող կուսակցության ամբողջական գերիշխանությունը: Այսպիսով, Հայաստանի մոդելը ձևով խորհրդարանական է, սակայն գործնականում այն **չի ապահովում իրական զսպումներ և հակակշիռներ**, ինչը սահմանափակում է քաղաքական բազմազանությունն ու ընդդիմության դերակատարությունը: Իհարկե կարելի է այս մեխանիզմների բացակայությունը պայմանավորել մի շարք գործոններով՝ պնդելով, որ դժվար է հավասարության նշան դնել Հայաստանի և բարեկեցիկ Գերմանիայի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի միջև, որոնք առնվազն չունեն արտաքին անվտանգային սպառնալիքներ, որոնք անհրաժեշտություն են ստեղծում իշխանությունը կենտրոնացնել մեկ անձի կամ մեծամասնության ձեռքում, բայց ՀՀ-ն պետք է արդեն փորձի կա՛մ գնալ խորհրդարանական դասական պետություն դառնալու ուղիով, կա՛մ, եթե այն չունի ակնկալվող արդյունավետությունը, և գնահատվում է, որ անհրաժեշտ է կառավարումը կենտրոնացնել մեկ անձի ձեռքում, ապա պետք է գործի նախագահական ռեժիմը, ինչպես ԱՄՆ-ում:

Մեկ այլ օրինակ է ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված՝ պատգամավորի լիազորությունները դադարեցնելու հարցը: Մասնավորապես պատգամավորի լիազորությունները դադարեցնելու հարցի վերաբերյալ որոշում է կայացնում ՀՀ սահմանադրական դատարանը, որին դիմող սուբյեկտ են հանդես գալիս պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ հինգերորդը և ԱԺ խորհուրդը (հոդվածներ 168.6, 169.1.2, 169.5): Քաղաքական փոքրամասնության համար անհասանելի է սահմանված մեկ հինգերորդի շեմը, փաստացի այս կարգավորումը ձևական բնույթ է կրում, չի կարող գործնականում իրացվել²⁰:

²⁰ Տե՛ս **Ամիրջյան Կ.** (2017): Պետական իշխանության հանրային իրավական պատասխանատվությունը ժամանակակից իրավունքում և դրա կենսագործման հիմնախնդիրները, ի.գ.թ. գիտական աստիճանի հայցման համար ատենախոսություն, ԵՊՀ, էջ 64:

Հետևաբար, օրենսդրական փոփոխություններ կատարելիս պետք է գնահատել ամբողջական պատկերը, լինելով հենց **«անտեղյակության վարագույրի հետևում»**, **հակառակ պարագայում կատարվող կառավարման այն համակարգը, որն առկա է հիմա ՀՀ-ում և հանգեցնում է շատ իրավիճակներում ոչ այնքան «արդար» հանգուցալուծումների:**

Չուն Ռուսի «արդարությունը որպես անաչառություն» հայեցակարգի դիտանկյունից այս կառուցվածքը չի համապատասխանում անաչառության սկզբունքին: Եթե սահմանադրական կարգավորումները ձևավորվեին **«անտեղյակության վարագույրի հետևում»** (եթե նրանք լինեն հավասարության սկզբնական դիրքում) այն նկատառումով, որ որևէ մեկը չգիտի, թե ինքը որ դիրքում կհայտնվի քաղաքական համակարգում, ապա չէին ընդունվի կարգավորումներ, որոնք ապագայում կարող են սահմանափակել քաղաքական մասնակցության հավասար հնարավորությունը:

Ուստի արդարության գաղափարը Մահմանադրության և ցանկացած իրավական ակտի հիմքում դնելու համար անհրաժեշտ է անցում կատարել ձևային իրավաչափությունից դեպի բովանդակային արդարություն: Այդ նպատակով պետք է մշակել և կիրառել ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներ, որոնք կապահովեն հավասար հնարավորություններ, հրապարակային մասնակցություն և համակարգային թափանցիկություն: Մասնավորապես, նպատակահարմար կլինի.

- ստեղծել սահմանադրական բարեփոխումների հանրային հանձնաժողով՝ անկախ մասնագիտական կազմով,
- ամրապնդել հանրային լուսման ինստիտուտը՝ ապահովելով լայն մասնակցություն և ներգրավվածություն,
- սահմանել թափանցիկության պարտադիր չափանիշներ՝ ներառելով նաև քաղաքական փոքրամասնության ձայնը որոշումների կայացման գործընթացում:

Թեպետ սահմանադրական փոփոխությունների ընթացակարգը կարող է ֆորմալ առումով պահպանել մասնակցության ու ներկայացվածության որոշ չափանիշներ, սակայն բովանդակային արդարության ապահովման համար հանրային իշխանությունը պետք է առաջնորդվի արդարության Ռուսի սկզբունքներով: Արդար իրավական կարգը պետք է լինի այնպիսին, որը երաշխավորի հավասարություն ցանկացած դիրքում հայտնված յուրաքանչյուր անհատի:

Ուստի քննարկվող հիմնական հարցին, թե ինչպես անել, որ հանրային իշխանության կողմից օրենքները ընդունվեն և կիրառվեն արդարության չափանիշը դիտարկելով որպես իրավաստեղծագործության և իրավակիրառման հիմնարար առանցք, կարող ենք պատասխանել, որ արդարությունը չպետք է դիտարկվի որպես միայն տեսական կատեգորիա. այն պետք է ծառայի որպես հասարակական կյանքի և պետական կառավարման հիմնական փիլիսոփա-

ություն: Հայաստանի սահմանադրական և օրենսդրական փոփոխությունները իրականացված առանց անաչառ և համընդհանուր համաձայնության, խաթարում են քաղաքական հավասարակշռությունը և հասարակական ներգրավվածությունը: Ջոն Ռոլսի «արդարությունը որպես անաչառություն» տեսությունը առաջարկում է հիմնարար փիլիսոփայական մոտեցում՝ վերաիմաստավորելու օրենսդրական ճարտարապետությունը՝ ապահովելով հավասար ազատություններ, հավասար հնարավորություններ: Մակայն արդարության այս սկզբունքների ներառումը հանրային կյանքում չի կարող իրականություն դառնալ առանց վաղ տարիքից սկսվող արժեհամակարգային կրթության: Արդարության սկզբունքը պետք է ներդրվի դպրոցական կրթության հիմքում՝ որպես քաղաքացիական դաստիարակության «ոսկե կանոն», որը սերունդներին կտվորեցնի, որ կյանքի ընթացքում նրանք կարող են լինել ինչպես օրենք ստեղծող և կիրառող, այնպես էլ դրա հասցեատեր, և այդ պատճառով արդարությունը պետք է ընկալել որպես ընդհանուր բարիք, որին ծառայելը նաև ինքնապաշտպանության ձև է:

Եզրակացություն

Այսպիսով, վերլուծելով Ջոն Ռոլսի «արդարություն որպես անաչառություն» տեսությունը, այն դիտարկեցինք որպես հանրային կառավարման և իրավական համակարգերի արդարության գնահատման հիմնարար հայեցակարգ: Այս հայեցակարգի կիրառելիությունը պահանջում է, որ իրավական նորմերն ու պետական կառավարումը մշակվեն ու իրականացվեն «անտեղյակության վարագույրի հետևում» գտնվող վիճակում, այսինքն՝ առանց որևէ անհատի նախնական գիտության իր ապագա սոցիալական դիրքի կամ կարողությունների մասին: Այս մոտեցումն ապահովում է, որ ընդունված օրենքներն ու կանոնները լինեն անաչառ և արդար բոլորի համար՝ անկախ նրանց անհատական հանգամանքներից:

Թեև օրինականությունն ու արդյունավետությունը կարևոր գործոններ են հանրային կառավարման կայունության համար, դրանք բավարար չեն ապահովելու արդարությունը: Երբ այս գործոններն անջատվում են արդարության նորմատիվ սկզբունքներից, ինչպիսիք են արժանիքը, հավասարությունը, ազատությունը և հաշվետվողականությունը, ապա իշխանությունը վերածվում է իրավական, բայց ոչ լեգիտիմ ուժի:

Հայաստանի Հանրապետության 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունները և դրանցով ամրագրված «կայուն մեծամասնության» պահանջը դիտարկելով Ռոլսի «արդարության տեսության» լույսի ներքո՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հանրային իշխանության գործունեությունը և օրենսդրական գործընթացները չեն կարող համարվել արդար, եթե դրանք չեն առաջնորդվում արդարության բովանդակային չափանիշներով: Անհրաժեշտ է անցում կատարել ձևային իրավաչափությունից դեպի բովանդակային արդարություն՝ մշա-

կելով և կիրառելով ինստիտուցիոնալ այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք կապահովեն հավասար հնարավորություններ, հրապարակային մասնակցություն և համակարգային թափանցիկություն:

Ի վերջո, «Արդարության բացակայությամբ իրավաչափությունը կարող է դառնալ համակարգված անարդարության գործիք, իսկ արդյունավետությունը՝ դրա դիմակը»: Այս մտքի իրացումը պահանջում է ոչ միայն սահմանադրական և օրենսդրական բարեփոխումներ, այլև հասարակական գիտակցության փոփոխություն: Արդարության սկզբունքը պետք է դառնա քաղաքացիական դաստիարակության «ոսկե կանոն» և ներդրվի դպրոցական կրթության հիմքում՝ սերունդներին սովորեցնելով ընկալել արդարությունը որպես ընդհանուր բարիք, որին ծառայելը նաև ինքնապաշտպանության ձև է: Միայն այս համապարփակ մոտեցմամբ կարող է կառուցվել մի հասարակություն, որտեղ հանրային կառավարումը կլինի ոչ միայն իրավաչափ և արդյունավետ, այլև եությամբ արդար:

МЕЛИНЕ САГРАДЯН – Теория Джона Ролза о «Справедливость как беспристрастность» как основа правотворчества. – Данная работа анализирует теорию Джона Ролза о «Справедливость как беспристрастность», рассматривая её как нормативный критерий оценки публичного управления и правовых систем. Обосновывается, что формальная законность и эффективность управления сами по себе не гарантируют справедливости. Методологический подход «завесы неведения» позволяет разрабатывать правовые нормы, которые являются беспристрастными и равноприемлемыми для всех независимо от социального положения и индивидуальных обстоятельств. Конституционные изменения 2015 года в Республике Армения, в особенности институт «устойчивого большинства», анализируются в свете теории Ролза, выявляя проблемы политического участия и институционального баланса. Делается вывод о том, что легитимность публичной власти требует перехода от формальной законности к содержательной справедливости, обеспечивая равные возможности, подотчётность и институциональную прозрачность.

Ключевые слова: *справедливость, справедливость как беспристрастность, публичное управление, правотворчество, законность, легитимность, равные возможности, принцип различия, завеса неведения, устойчивое большинство*

MELINE SAHRADYAN – John Rawls’s Theory of “Justice as Fairness” as the Foundation of Lawmaking. – This paper analyzes John Rawls’s theory of *Justice as Fairness*, considering it as a normative standard for evaluating public governance and legal systems. The study argues that formal legality and administrative efficiency, in themselves, do not guarantee justice. The methodological approach of the “veil of ignorance” makes it possible to formulate legal norms that are impartial and equally acceptable to all, regardless of social position or individual circumstances.

The 2015 constitutional amendments of the Republic of Armenia, particularly the institution of the “stable majority,” are examined in light of Rawlsian theory, revealing challenges related to political participation and institutional balance.

It is concluded that the legitimacy of public authority requires a shift from formal legality to substantive justice, ensuring equal opportunities, accountability, and institutional transparency.

Key words: *justice, justice as fairness, public governance, lawmaking, legality, legitimacy, equal opportunity, difference principle, veil of ignorance, stable majority*

Գրականության ցանկ / References

- Ամիրյան Վ. Պետական իշխանության հանրային իրավական պատասխանատվությունը ժամանակակից իրավունքում և դրա կենսագործման հիմնախնդիրները, ի.գ.թ. գիտական աստիճանի հայցման համար ատենախոսություն, ԵՊՀ, 2017 [Amiryan K. Petakan ishanut'yan hanrayin iravakan patasxanatvut'yunə zamanakacic iravunk'um yev dra kensagorcman himnaxndirnerə, i.g.t'. gitakan astičani haycman hamar atenaxosut'yun, Yerevan State University, 2017]:
- Դանիելյան Գ. Բ., Այվազյան Վ. Ա., Մանասյան Ա. Ա. Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի դրույթները և դրանց իրացման հիմնական ուղղությունները Հայաստանում. Գիտագործնական հետազոտություն. ԱՊՀ ՄԽՎ Երևանյան մասնաճյուղ, 2015 [Danielyan G. B., Ayvazyan V. A., Manasyan A. A. Sahmanadrakan barepoxumnerri hayecakargi druyt'nerə yev dranc iracman himnakan ugğut'yunnerə Hayastanum. Gitagorcakan hetazotut'yun. CIS Interparliamentary Assembly Yerevan Branch, 2015]:
- ՀՀ Սահմանադրություն (2015) [ՀՀ Sahmanadrut'yun (2015)]:
- Bentham Jeremy. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. 1780. A New Edition, Corrected by the Author, Published 1823. Early Modern Texts, 2017. <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>.
- Kelsen Hans. *General Theory of Law and State*. Harvard University Press, 1945.
- Rawls John. *A Theory of Justice*. Revised Edition. Belknap Press of Harvard University Press, 1999, n.d.
- Peterdy Kyle. *A Theory of Justice*. Corporate Finance Institute, 2020. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/esg/a-theory-of-justice/>.
- In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (2023). Original Position. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2024 Edition). <https://plato.stanford.edu/entries/original-position/>
- Арендаренко А. В. Основные Современные Подходы к Понятию Социальной Справедливости в Теории Права. *Право и Управление. XXI Век*. 2, no. 11 (2009): 21–29 [Arendarenko A. V. Osnovnye Sovremennye Podxody k Ponyatiyu Social'noj Spravedlivosti v Teorii Prava. *Pravo i Upravlenie. XXI Vek*. 2, no. 11 (2009): 21–29].
- Оганесян, А. К. Этическая Мысль: Науч.-Публицист. Чтения; Равенство и Справедливость (Концепции Д. Роулса и Д. Белла). 1990; Политиздат, n.d. [Oganesyan, A. K. Etičeskaya Mysl': Nauč.-Publicist. Čteniya; Ravenstvo i Spravedlivost' (Konceptii D. Roulsa i D. Bella). 1990; Politizdat, n.d.].
- Савсерис О. А. Проблема справедливости в концепции Дж. Роулза: социально-философский анализ. Кандидат философских наук, Чита, 2007 [Savseris O. A. Problema spravedlivosti v koncepcii Dž. Roulza: social'no-filosofskij analiz. Kandidat filosofskix nauk, Čita, 2007].
- Хоффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. *Гнозис*, 1994 [Hoffe O. Politika. Pravo. Spravedlivost'. Osnovopoloženiya kritičeskoj filosofii prava i gosudarstva. *Gnozis*, 1994].